

О. Д. Могилов

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ СКІФСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НАДПОРІЗЖЯ (БЕЗКУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК БІЛЯ ТРЕТЬОГО КАР'ЄРУ ДНІПРОБУДУ)

У статті висвітлено матеріали безкурганного некрополя біля Третього кар'єру Дніпробуду, який вивчався в ході масштабних археологічних робіт при побудові Дніпрогесу в 1931 р.

Ключові слова: скіфський період, безкурганні поховання, кам'яні викладки, поховальний обряд, озброєння, посуд.

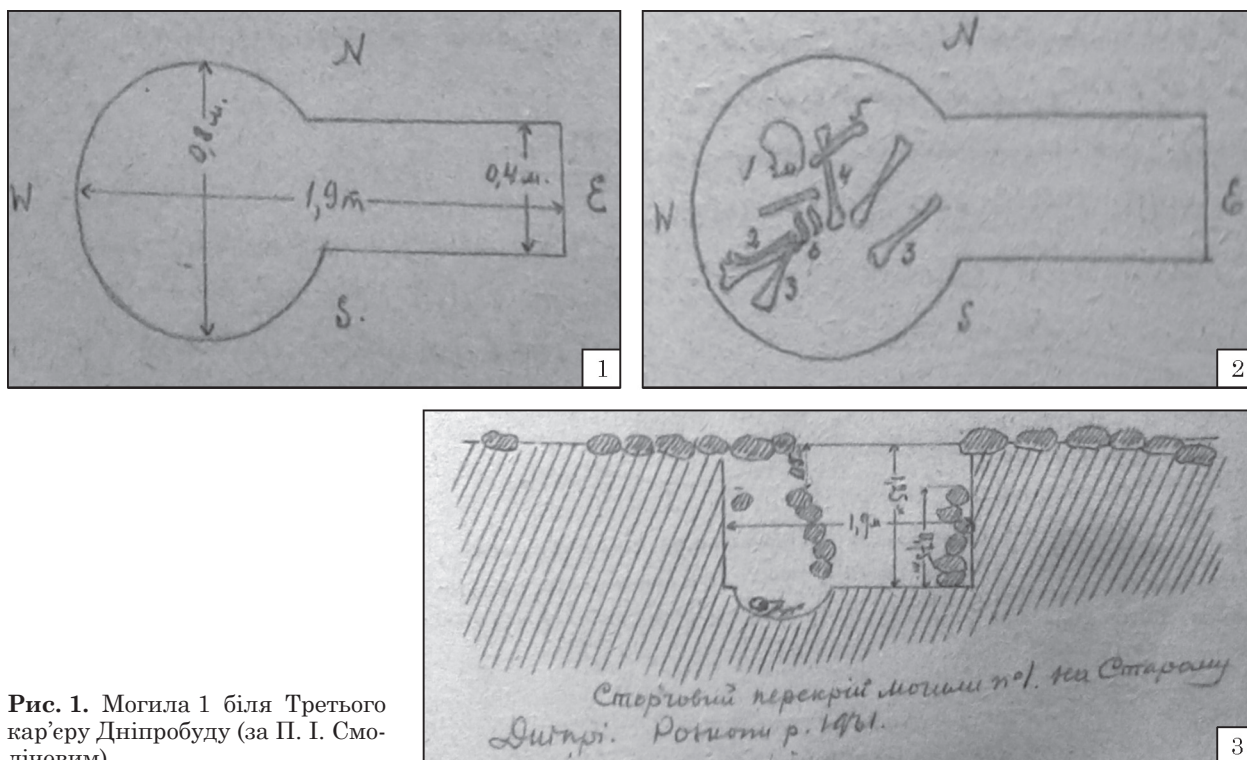
Мабуть наймасштабніші міжвоєнні археологічні дослідження в Україні пов'язані з побудовою Дніпрогесу — важливого енергетичного вузла, що за задумом тодішнього керівництва мав відігравати важливу роль в забезпеченні промисловості, що розвивалась, електрострумом. У зону затоплення та руйнування попадала велика кількість пам'яток давнини. Для їх вивчення була організована Дніпробудівська експедиція, що проводила значні за обсягом розкопки у 1927—1932 рр. під загальним керівництвом академіка Д. І. Яворницького (Яворницький 1927—1929; 1930; 1931; 1932). Результати цих величезних за обсягом розкопок досі не узагальнені в повній мірі. Експедицією вивчалися пам'ятки різних періодів, від палеоліту, до середньовіччя. Були серед них і комплекси скіфського часу. Дослідникам відомі далеко не всі з них. Більше повезло в цьому плані пам'яткам в Кічкасі, біля Гадючої Балки, на Дніпрозаводбуді (Рудинський 1929; Добровольський 1929; Смолічев 1929; Могилов 2018). Серед майже невідомих вченим могильників — некрополь, розташований зі східного боку Третього кар'єру Дніпробуду, на правобережжі сучасного м. Запоріжжя, на високому скелястому схилі до Старого Дніпра.

© О. Д. МОГИЛОВ, 2022

Ще в 1930 р. між старою Хортицькою залізничною водокачкою та так званою «Царською пристанню», протягом приблизно 1—2 км вздовж берега вдалось нарахувати понад десяток кам'яних гранітних викладок над могилами. Частина з них мала округлу форму діаметром до 10 м. Насипи над захороненнями не фіксувалися. В 1929 р. в цій місцевості було закладено кар'єр для добування каменю. Для доступу до його залягань, верхній шар ґрунту змивався. Так було знищено більшість кам'яних закладок. На 1931 р. вціліли лише дві з них, розташовані на сході некрополю. Оскільки кар'єр і далі розширювався, було прийнято рішення про дослідження цих двох «могил», що тривали у вересні — на початку жовтня 1931 р. під керівництвом члена Дніпробудівської експедиції П. І. Смолічева (Смолічев 1931, с. 23—25).

Викладка («могила») 1 розташовувалась на скелястому схилі, ближче до берега. На поверхні вона виділялась кам'яним мощенням у формі кола діаметром 8 м. Насип відсутній. ґрунтовий шар поміж каменями досягав лише 5 см завтовшки. Середина кам'яного завалу, що йшов в один шар, була вільною від каменів і маркувала місце розташування могили. Форма цієї ділянки овальна, витягнута з північного сходу на південний захід, розмірами 2,3 × 1,5 м. На північ від цього місця сторчма було поставлено камінь розмірами 0,7 × 0,5 × 0,3 м, що, схоже, міг відігравати роль менгіра.

Далі під центром викладки темнішим кольором вималювалась пляма катакомби розмірами 1,9 × 0,8 м. Спочатку фіксувалися контури дромоса, при заглибленні — й поховальної камери. Катакомба (рис. 1) мала

Рис. 1. Могила 1 біля Третього кар'єру Дніпробуду (за П. І. Смолічевим)

овальну форму камери, завдовжки 0,8 м, завширшки, судячи з малюнку — до 0,7 м, та глибиною до 1,5 м, яка була орієнтована з півночі на південь. А також — вхідну яму завдовжки до 1,2 м, завширшки 0,4 м, завглибшки 1,25 м. Вхід до поховальної камери перекривав однорядний кам'яний заслон з декількох ярусів поставлених один на одного каменів, що мав невеликий ухил. Його верх фіксувався за 0,5 м нижче рівня давньої поверхні. Зверху камені дещо більші. Однак, в одному з нижніх кутів стояла велика брила. Ще один схожий ряд каменів височів з протилежного боку вхідної ями на висоту 0,75 м. Їх верх — на такому ж рівні як й заслон до західної камери. Розташування їх незвичне, й не може вважатись частиною кам'яного завалу у вхідній ямі катакомби. Формально воно нагадує заслон ще однієї камери катакомби. Такі споруди не часті, та все ж трапляються у IV ст. до н. е.: Світловодськ, Мамай-Гора (Панченко 2014, рис. 1, Андрух, Тошев 1999, рис. 22: 14). Однак, у звіті П. І. Смолічева немає ніяких відомостей щодо цього, розкопки у цьому напрямку, схоже, не велись. І питання, чи не міг вчений залишити недослідженою ще одну камеру, залишається відкритим. В поховальній камері, дно якої нижче рівня вхідної ями, виявлено кістки людини у переміщеному стані: череп, стегнові, гомілкові, плечові кістки. Їх було попсовано механічним способом. Антропологічні визначення не наведені. Втім, розміри камери та кісток на малюнку сигналізують, що це могла бути дитина. Знахідок в похованні не виявлено.

Викладка («могила») 2 знаходилась за 6 м на північний схід від захоронення 1. Насипу вона теж не мала та виділялась на поверхні лише виходом небагатьох каменів (рис. 2). Вимостка мала неправильну округлу форму, діаметром до 5,6 м, і була викладена в один шар. Причому, фактично на поверхню виходили верхні брили від заслона входу до катакомби, що були витягнуті смугою завдовжки 1,8 м з заходу на схід. Форму камери та вхідного колодязя не простежено. Заслон в камеру, складений в один ряд брил, заввишки 1,5 м та завширшки 1,8 м. Поховальна камера розташована північніше нього. Захоронення не пограбоване. Кістяк лежав витягнуто на спині, головою на захід. Кістки збереглись у дуже доброму стані, але фаланг ніг та правої руки бракувало. На північ від голови покладено горщик темно-сірого кольору, оздоблений тиснутим пальцевим орнаментом. Висота 22 см, діаметр вінець 8 см. Біля лівої руки покладено 18 бронзових «тригранчастих» наконечників стріл. Ще 3 аналогічних вироби лежали біля правої руки. Майже всі вони спрямовані вістрями до ніг. П. І. Смолічев звернув увагу на не дуже великий розмір кістяка, припустивши, що він міг належати жінці. Однак, наявність зброї в комплексі, за відсутності будь-яких прикрас, прясла, дзеркала тощо, свідчить, радше, про чоловічу належність. З могили було взято монолітну вирізку поховання зі всіма речами.

Могильник біля Третього кар'єру Дніпробуду входить в цілу систему скіфських не-

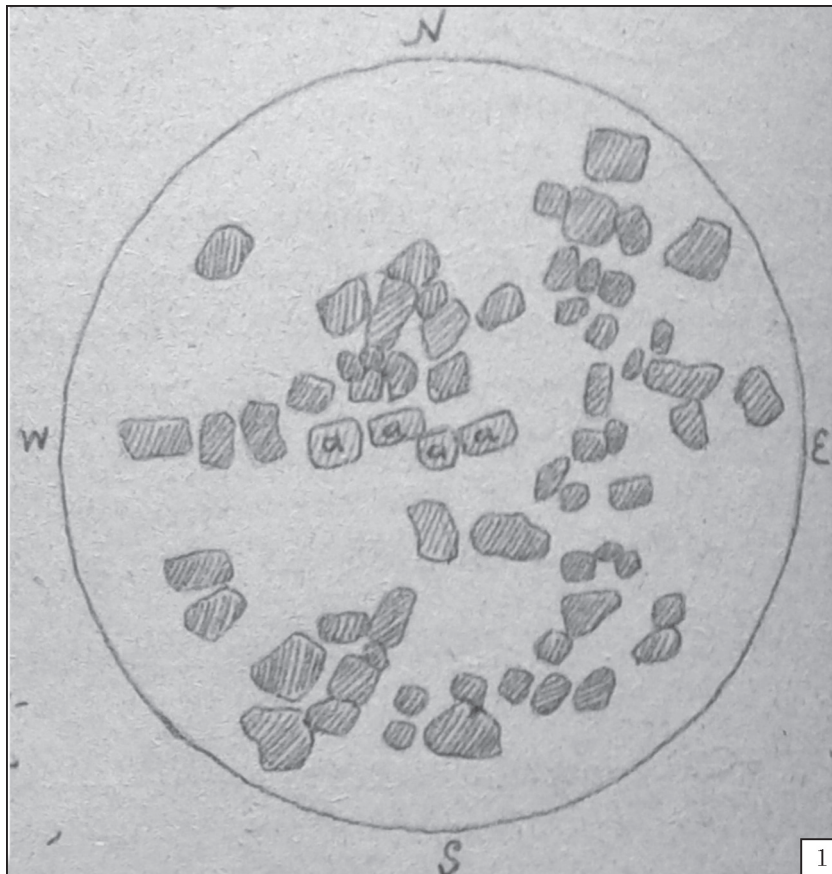
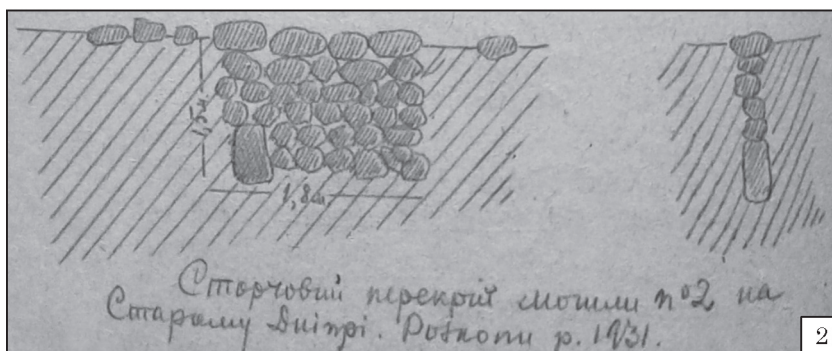

Рис. 2. Поховання 2 біля Третього кар'єру Дніпробуду (за П. І. Смолічевим)

крополів з безкурганними захороненнями на Нижньому Дніпрі (Остапенко 2007; Могилов 2018). Неподалік розташована пам'ятка Запоріжжя — Вирва (Остапенко 2007, с. 150). Нижче за течією — численні Хортицькі могильники (Бодяньський 1972а, с. 211; Остапенко 1995, с. 123—128; 2007, с. 150—151). Вище, на мисах обабіч Дніпра — некрополі біля Кічкаса та на Дніпрозаводбуді. Ще далі на північ, на правому березі давнього Борисфену — комплекси біля Гадючої Балки (Рудинський 1929; Добровольський 1929; Смолічев 1929; Могилов 2018, с. 287—291, 295—297).

Ареал безкурганних некрополів співпадає зі смугою скіфської осілості на Нижньому Дніпрі. Нерідко поселення розташовані поруч з такими могильниками (Остапенко 2001; Могилов 2018, с. 303), що дає підстави пов'язувати дані поховання з населен-

ням згаданих селищ. Подібні некрополі також маркують осідання номадів у Східному Криму (Кругликова 1973, с. 173—175; Цвек 1968, с. 199—204; Корпусова 1972, с. 41—46), в Нижньому Подонні (Ильюков 2002; Прокофьев 2014), в причорноморській зоні (Мелюкова 1975). Виділяються й споріднені з ними могильники на півдні Дніпровського Лісостепу, які мають риси степового поховального обряду, що проявляється в розповсюдженні катакомб, інших характерних особливостях поховального обряду, специфічному наборі інвентарю тощо. На Правобережжі найкраще це спостерігається в Світловодську (Бокий 1985; Бокий, Могилов, Панченко 2013; Могилов 2018а; 2018б; 2019а; 2019б), Калантаєві (Покровська, Ковпаненко 1961, с. 129—135). В меншій мірі — в Заломах, де пропускають й місцеві особливості та доскіфські традиції (Бокий 1987, с. 22—24; Панченко

2017, с. 335—338; 2018а, с. 330—332; 2018б, с. 44—48). На Лівобережжі в Поворсклі це ілюструється матеріалами некрополя на Барвінківій Горі біля Більського городища, що активно досліджується останніми роками під керівництвом Д. С. Гречка (Гречко, Демчук, Крюченко, Ржевуська 2019).

Топографія могильника що публікується, яка характеризується його розташуванням на схилі над річищем Дніпра, є не рідкісною для безкурганних некрополів Надпоріжжя. Подібне розташування спостерігаємо в Гадючій Балці (Могилів 2018а, с. 288—289). Хортицькі пам'ятки частіше теж тяжіють до периферії островів над Дніпром (Остапенко 2007, с. 150—151). Більш віддалені від дніпрові долини комплекси в Кічкасі, на Дніпрозаводбуді, проте й вони приурочені до мисів та краях плато над долиною Борисфену (Могилів 2018а, с. 291, 294, 295).

Привертає увагу здійснення поховань у розглянутому некрополі під кам'яними викладками, що є типовим для безкурганних могильників Нижнього Подніпров'я (Остапенко 2007; Могилів 2018а). Власне — Надпорожистої його частини, оскільки нижче за течією вони трапляються значно рідше та переважають лише в Михайлівському могильнику (Лагодовская, Сыманович 1973).

Традиції спорудження кам'яних викладок над безкурганними похованнями Нижнього Дніпра сягають корінням доби бронзи. Існують такі захоронення тут і в передскіфську добу. Їх наявність в скіфський час, демонструє безперервність такої традиції, та дає підстави вважати, що у новий етнічний субстрат скіфського часу в регіоні могла влитись якась частина передскіфського аборигенного населення (Могилів 2018а, с. 302—305).

Цікава наявність в одній з викладок менгіроподібного каменя. Для некрополів з безкурганними захороненнями — це не часте явище. Зокрема, в Кічкасі на кургані 1 менгір стояв на кам'яному насипі поверх перекриття дерев'яного зрубу IV ст. до н. е. (Рудинський 1929, с. 50, 51). В Скельках згадується «вапнякова скіфська баба», що нагадувала чоловіка в гостроверхій шапці. Там виявлено й овальний культовий майданчик із підтесаною менгіроподібною плитою всередині (Бодянський 1977, с. 24; Попандопуло 2017, с. 75). В обвалі кургану на І Благовітченському некрополі виявлена стела «як ніби в шапці-вушанці» (Попандопуло 2012, с. 65). В захороненні 145 в Світловодську кам'яна плита поміщена вже на дно вхідної ями катакомби, яка не мала насипу на поверхні (Панченко 2014, с. 105), ніби символізуючи перехід від підкурганних поховань до ґрунтових. Скіфські кам'яні статуї вважаються етномаркерами власне степових іраномовних номадів.

Поховані в могилах біля Третього кар'єру лежали в катакомбах, вхід до камери яких закривали кам'яні заслони. Споруди орієнтовані широтно, але камера в одній з них — меридіонально. Такі поховальні споруди разом з кількісно переважаючими ямами є типовими для захоронень під викладками в надпорожистій частині Дніпра (Остапенко 2007, с. 150—151; Могилів 2018а, с. 289, 293, 295).

Статеві-вікові визначення кісток покійних з пам'ятки не проводились, втім супутні дані дозволяють припускати поховання тут дитини та особи чоловічої статі.

В одному випадку кістяк лежав витягнуто на спині, головою на захід, що є переважаючою позою для Степової Скіфії (Ольховський 1991). Зберігся цей скелет дуже добре, втім, він не мав стіп ніг та кисті однієї руки, що дозволяє припускати їх навмисне вилучення з захоронення. Такі дії нагадують обряд знешкодження небезпечних покійників, що існував в багатьох давніх суспільствах, та має різні втілення (Флеров 2000; 2007; Антипенко 2017, с. 17—19; Козленко 2018, с. 174—180). При цьому, знешкодження рук та ніг покійного могло вважатись давнім населенням достатньо дієвим способом власного захисту. Адже так небіжчик уявно був позбавлений здатності пересуватись та вчиняти агресивні дії руками. Про те, що подібне вилучення кісток у чаклунів у скіфському суспільстві мало місце, яскраво свідчать поховання з Світловодська (Козир 2014, с. 61—62) та Тарасівки (Эварницький 1890, с. 58, 59), в яких відсутні кістки кінцівок, а голови замінені черепом тварини. В більшості інших випадків, схоже, знешкодження небезпечних покійників в Скіфії відбувалося менш радикальним способом: одну чи дві руки сховано під тулуб покійника, що притискав та знерухомлював їх¹. Іноді це могло доповнюватись схрещенням ніг (можливо — символом їх зв'язування). Більш показово це ілюструється похованням 12 кургану 5 групи «Сірко» під Нікополем (Граков 1962, с. 81—82), яке О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська зарахували до поховань скіфських чаклунок (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 182). На дні вхідної ями катакомби лежала відділена кінцівка руки. В камері обличчям до низу лежала жінка з руками, схованими під тазом. Її супроводжувала обезголовлена вівця. Тіло покійної та тушка тварини викладені кістяними застібками. Інші випадки менш пока-

1. Про важливу культову роль рук у скіфській обрядності свідчать розповіді Геродота. Зокрема, про відрізання правиці у жертв богам Ареєві. Цікаве й його повідомлення про виготовлення цими номадами сагайдаків зі шкіри руки вбитих ворогів (IV: 62, 64). Згадаємо й про наявність у Скіфії вуздечних блях у вигляді кисті руки (Могилів 2008, с. 56), що синхронні розповідям «Батька історії».

зові та ілюструють тільки ховання рук під туб. Вони відомі в похованнях 54 могильника в Скельках (Попандоупо 2011, с. 61, 62), 123 та 143 в Світловодську, кургані 29 у Чорному Лісі (Тереножкін 1952, с. 125). А також — в низці комплексів могильника Мамай-Гора: поховання 1 кургану 12, 1 кургану 31, 2 кургану 130, 2 кургану 143 (Андрух, Тощев 1999, с. 145, 146, рис. 41: 12; 2004, с. 28; Андрух 2001, с. 215—216). Ще одне захоронення трапилось в кургані 1 групи Капулівка 2 (Тереножкін і др. 1973, с. 127—130). Два комплекси походять з могильника Фронтове в Криму. Подібне положення рук відоме й у Єлизаветівському могильнику на Нижньому Дні (Марченко, Житников, Копылов 2000, с. 220).

Як бачимо, вказаний звичай цілком певно може бути пов'язаний з населенням Степової Скіфії. Світловодський могильник за поховальним обрядом теж близький до степових. Хоча відомий такий обряд і раніше, втім пік його застосування припадає на IV ст. до н. е. Важко не помітити, що чимала кількість вказаних випадків приходяться на скіфські некрополі, де наявні безкурганні захоронення: Світловодськ, Скельки, Мамай-Гора, Фронтове, Третій кар'єр Дніпробуду. Ці пам'ятки знаходяться в зоні скіфської осілости на Нижньому Дніпрі чи в Східному Криму. Причому, в низці випадків селища розташовані поруч із могильниками. З високою долею вірогідності ці некрополі можуть пов'язуватись з землеробським населенням оточуючих поселень. Про це, між іншим, свідчать і знахідки окремих сільськогосподарських знарядь на Мамай-Горі. Вказане спостереження цікаве, оскільки існують висновки, що в добу середньовіччя «сплески» використання обряду знешкодження припадали на час переходу кочових суспільств до осілости. Цей обряд навіть пропонується вважати одним з індикаторів самої осілости (Флеров 2000, с. 65—66). Схоже, що скіфські пам'ятки з безкурганними похованнями можуть підтверджувати таку тезу. Пояснення поширення такого обряду в згаданих обставинах пропонується вбачати в тому, що номади в силу рухомого способу життя були відосібленишими від могил предків, отже менш «спілкувались» з ними. Тоді як при проживанні на одному місці — некрополі завжди поруч (Флеров 2000: 65—66).

Хронологія могил біля Третього кар'єру Дніпробуду може бути визначена виходячи з типів поховальних споруд та супровідного інвентарю. Катакомба поховання 1, за типологією В. С. Ольховського може бути зарахована до типу III. Такі споруди побудують у IV ст. до н. е. Тоді як для ранішого часу згаданий вчений виділяє тільки катакомби типу I (Ольховський 1991, с. 27, 28, 35, табл. 2) з паралельним вхідним колодязем та камерою

(за термінологією інших вчених — ями з підбоям) ¹. Асортимент катакомб середньоскіфського часу варто розширити, додавши до них й споруди з прямокутною камерою та круглою вхідною ямою посеред однієї зі стінок (тип VIII), зафіксовані на Мамай-Горі в V ст. до н. е. (Андрух, Тощев 1999, с. 26, 35). Різновид катакомби з могили 2 залишився невідомим. Утім, тут виявлено речові знахідки. Горщик з комплексу був прикрашений пальцевими втисненнями. Місце їх нанесення не вказане, втім за аналогіями відомо, що розташовувались вони переважно по верху. В Лісостеповому Подніпров'ї такі вироби відносяться до середньоскіфського та пізньоскіфського періодів (Петренко 1967, с. 23; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 75, 101). А в Степовій Скіфії — мають паралелі переважно на пам'ятках IV ст. до н. е. (Гаврилюк 1989, рис. 12: 5—9; Гаврилюк, Кравченко 1995, рис. 6). Якщо «тригранчасті» стріли з гробниці відповідають тригранним типам, то комплекс також можна було б віднести до IV ст. до н. е. (Мелюкова 1961, табл. 9).

Захоронення біля Третього кар'єру Дніпробуду можуть бути визнані належними місцевому рядовому скіфському населенню Надпоріжжя, що переходило до осілости. Втім, воно ще зберігало типові традиції поховального обряду номадів. А здійснення поховань під кам'яними викладками може свідчити про те, що до складу нового етнічного субстрату регіону, який утворився в скіфський час, могла увійти якась частина аборигенного населення, що мешкало тут ще з доби бронзи та передскіфського часу.

1. Якщо в могилі 1 другий ряд каменів прикривав все ж не виявлено другу камеру, то, з огляду на паралелі таким спорудам в Світловодську та на Мамай-Горі (Панченко 2014, рис. 1, Андрух, Тощев 1999, рис. 22: 14), датування IV ст. до н. е. буде ще переконливішим.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрух, С. И. 2001. *Могильник Мамай-Гора*. Запоріжжя: ІА НАН України; ЗГУ.
- Андрух, С. И., Тощев, Г. Н. 1999. *Могильник Мамай-Гора*. Запоріжжя: ЗГУ.
- Андрух, С. И., Тощев, Г. Н. 2004. *Могильник Мамай-Гора*. Запоріжжя: ЗНУ.
- Антипенко, А. В. 2017. «Нетипичные погребения» на могильниках варварского населения Крыма. В: Денисенко, Ю. А. (ред.). *Археология Северо-Западного Крыма*. Симферополь: Наследие тысячелетий, с. 17-19.
- Бодянский, О. В. 1972. Розкопки в Надпоріжжі в 1969 році. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, с. 210-214.
- Бодянский, О. 1977. *Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які зруйновані, або руйнуються водами озера ім. В. І. Леніна та Каховського водосховища*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/89.

- Бокий, Н. М. 1980. Позднескифский бескурган- ный могильник у г. Светловодска. *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.*: Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР, с. 101.
- Бокий, Н. М. 1987. Грунтовый могильник у с. Зало- мы. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Киммерийцы и ски- фы*. 1. Кировоград, с. 22-24.
- Бокий, Н. М., Могилов, О. Д., Панченко, К. І. 2013. Колективне поховання скіфського часу в Лісосте- повому Правобережному Подніпров'ї. *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я*, с. 17-24.
- Гаврилюк, Н. А. 1989. *Домашнее производство и быт степных скифов*. Киев: Наукова думка.
- Гаврилюк, Н. О., Кравченко, С. М. 1995. Початок осілої степових скіфів (за матеріалами поселення Лиса Гора). *Археологія*, 3, с. 85-97.
- Граков, Б. Н. 1962. Скифские погребения на Ни- копольском курганном поле. *Материалы и исследо- вания по археологии СССР*, 115, с. 56-113.
- Гречко, Д. С., Демчук, Ж., Крютченко, О. О., Рже- вуська, С. С. Дослідження поселення та ґрунтового могильника в ур. Барвінкова Гора у 2018 р. *Археоло- гічні дослідження Більського городища 2018*, с. 27-34.
- Добровольський, А. 1929. Звіт за археологічні до- сліди на території Дніпрельстану р. 1927 (околиці с. Кічкасу Запорізької округи) (матеріали). В: Явор- ницький, Д. І. (ред.). *Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей*. І. Дніпропетровсь- ке, с. 61-160.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1982. *Ски- фия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Илюков, Л. С. 2002. Каратаевский могильник. *Археологические записки*, 2, с. 168-202.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Ле- состепного Правобережья (Киево-Черкасский реги- он)*. Киев: Наукова думка.
- Козир, І. А. 2014. Ритуальне поховання 145 з ґрунтового могильника поблизу м. Світловодськ Кіровоградської області. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища*. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПШ, с. 61-64.
- Козленко, Р. А. 2018. Обряд обезвреживания по- гробенных в Нижнем Побужье в античный период. *Труды ИИМК РАН*, 47, с. 174-180.
- Корпусова, В. М. 1972. Про населення хори анти- чної Феодосії. *Археологія*, 6, с. 41-55.
- Кругликова, И. Т. 1973. Каменные ящики у дер. Рыбное. В: Мунчаев, Р. М., Марковин, В. И. (ред.). *Кавказ и Восточная Европа в древности*. Москва: Наука, с. 162-166.
- Лагодовская, Е. Ф., Сыманович, Э. А. 1973. Скиф- ский могильник у с. Михайловка на Нижнем Днеп- ре. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древност- и*. Киев: Наукова думка, с. 235-242.
- Марченко, К. К., Житников, В. Г., Копылов, В. П. 2000. *Елизаветовское городище на Дону*. Москва: ИА РАН.
- Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.
- Мелюкова, А. И. 1975. *Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка*. Москва: Наука.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець- Подільський: Мошинський.
- Могилов, О. Д. 2018а. Скіфські поховання з вузо- у з Дніпровського Припоріжжя. *Археологія і дав- ня історія України*, 2 (27), с. 287-315.
- Могилов, О. Д. 2018b. Поховальний обряд Світло- водського могильника. В: *І Всеукраїнський археоло- гічний з'їзд*. Київ: ІА НАН України, с. 119-120.
- Могилов, А. Д. 2019а. Вооружение из Светловодс- кого могильника. *Археологія і давня історія Украї- ни*, 2 (31), с. 102-125.
- Могилов, А. Д. 2019b. Зеркала из Светловодского могильника. *Revista Arheologica*, XV, 1, с. 94-102.
- Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминаль- ная обрядность населения Степной Скифии (VII— III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.
- Остапенко, М. А. 1995. Скифские памятники се- верной части о. Хортица. *Древности Степного При- черноморья и Крыма*, V, с. 53-67.
- Остапенко, М. А. 2001. Пам'ятки осілої скіфсь- кого часу на острові Хортиця. *Археологія*, 1, с. 51-67.
- Остапенко, М. А. 2007. Скифские бескурганные могильники Степного Поднепровья. В: Масленни- ков, А. А., Гаврилюк, Н. А. (ред.). *Античный мир и варвары на юге России*. Москва; Киев; Запорожье: Дикое поле, с. 143-179.
- Панченко, К. І. 2014. Поховання 155 Світловодсь- кого могильника на Кіровоградщині. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища. Збірник матеріалів наукової конференції*. Київ; Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, с. 105-108.
- Панченко, К. І. 2017. Дослідження пам'ятки скіфського часу поблизу с. Заломи на Кіровоградщи- ні. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 335-339.
- Панченко, К. І. 2018а. Поховання 82 з ґрунтового могильника біля с. Заломи на Кіровоградщині. *Ар- хеологія і давня історія України*, 2, с. 330-334.
- Панченко, К. 2018b. Грунтовый могильник скиф- ского времени возле с. Залома на Кировоградщине. *Revista arheologica*, XIV, 1, с. 44-49.
- Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Свод археологичес- ких источников, Д 1-4. Москва: Наука.
- Покровська, Є. Ф., Ковпаненко, Г. Т. Могильник біля села Калантаєво. *Археологія*, XII, с. 129-142.
- Попандопуло, З. Х. 2011. *Скифский грунтовый могильник Скельки*. Запорожье: Запорожский об- ластной краеведческий музей.
- Попандопуло, З. Х. 2012. Благовещенский I ґрун- товый могильник (по материалам исследований А. В. Бодянского). *Музейный вестник*, 12, с. 63-72.
- Прокофьев, Р. В. 2014. *Раскопки у хутора Дуги- но в дельте Дона в 2009 году*. Ростов-на-Дону: Аль- таир.
- Рудинський, М. 1929. Археологічна розвідка на Дніпрельстані. В: Яворницький, Д. І. (ред.). *Дніп- ропетровський краєвий історично-археологічний музей*. І. Дніпропетровське, с. 45-60.
- Смолічев, П. І. 1931. *Археологічні дослідження території Дніпрельстану в Кічкасі. Червень—вере- сень р. 1931*. НА ІА НАН України, ф. 6, спр. 71.
- Смолічев, П. 1929. Археологічні розкопки на те- рені Дніпрельстану, в с. Кічкасі, Запорізької округи, у вересні—жовтні р. 1927. В: Яворницький, Д. І. (ред.). *Дніпропетровський краєвий історично-архе- ологічний музей*. І. Дніпропетровське, с. 161-234.
- Тереножкин, О. І. 1952. Розвідки і розкопки в 1949 р. в північній частині Кіровоградської області. *Археологія*, VII, с. 110-135.
- Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Черненко, Е. В., Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские курганы Никопольщины. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифс- кие древности*. Киев: Наукова думка, с. 113-186.

Флёрв, В. С. 2000. Разыскания по обряду обезвреживания погребенных в раннесредневековой Восточной Европе. *Стени Европы в эпоху средневековья*, 1, с. 55-74.

Флёрв, В. С. 2007. *Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I в. до н. э. — IV в. н. э. и Восточной Европы в IV в. до н. э. — XIV в. н. э.* Москва: Таус.

Цвек, О. В. Могильник скифського і сарматського часу на Керченському півострові. *Археологія*, XXI, с. 199-205.

Эварницкий, Д. И. 1890. *Публичные лекции по археологии России*. Санкт-Петербург: И. Н. Скороходов.

Яворницький, Д. І. 1927—1929. *Археологічні дослідження на порогах Дніпра 1927—1929 рр.* НА ІА НАН України, ф. 18, спр. 59.

Яворницький, Д. І. *Короткий звіт Науково-Археологічної експедиції по дослідженню території Дніпрельстану (Дніпрозаводбуду й порожистої ланки Дніпра) за її роботу протягом року 1930-го.* НА ІА НАН України, ф. 18, спр. 80.

Яворницький, Д. І. 1931. *Коротке звідомлення академіка Д. І. Яворницького за археологічні праці в 1931 році.* НА ІА НАН України, ф. 18, спр. 127.

Яворницький, Д. І. 1932. *Звіт про роботу експедиції по дослідженню території Дніпрельстану і порожистої частини Дніпра 1932 року.* НА ІА НАН України, ф. 18, спр. 155.

REFERENCES

- Andruk, S. I. 2001. *Mogilnik Mamai-Gora*. Zaporozhe: IA NAN Ukrainy; ZGU.
- Andruk, S. I., Toshchev, G. N. 1999. *Mogilnik Mamai-Gora*. Zaporozhe: ZGU.
- Andruk, S. I., Toshchev, G. N. 2004. *Mogilnik Mamai-Gora*. Zaporozhe: ZNU.
- Antipenko, A. V. 2017. «Netipichnye pogrebeniia» na mogilnikakh varvarского населения Kryma. In: Denisenko, Iu. A. (ed.). *Arkheologiia Severo-Zapadnogo Kryma*. Simferopol: Nasledie tysiacheletii, s. 17-19.
- Bodianskyi, O. V. 1972. Rozkopky v Nadporizhzhii v 1969 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.*, s. 210-214.
- Bodianskyi, O. 1977. *Arkheolohichni pam'iatky Zaporizkoi ta Dnipropetrovskoi oblasti, yaki zruinovani, abo ruiniuutsia vodamy ozera im. V. I. Lenina ta Kakhovskoho vodoshkovysha*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/89.
- Bokii, N. M. 1980. Pozdneskifskii beskurganniy mogilnik u g. Svetlovodska. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 gg.*: Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkheologii AN USSR, s. 101.
- Bokii, N. M. 1987. Gruntoviy mogilnik u s. Zalomy. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Kimmeriitsy i skify*. 1. Kirovograd, s. 22-24.
- Bokii, N. M., Mohylov, O. D., Panchenko, K. I. 2013. Kollectyvne pokhovannia skifskoho chasu v Lisostepovomu Pravoberezhnomu Podniprovi. *Arkheolohiia i fortyfikatsiia Sereidnoho Podnistrov'ia*, s. 17-24.
- Gavriliuk, N. A. 1989. *Domashnee proizvodstvo i byt stepnykh skifov*. Kiev: Naukova dumka.
- Havryliuk, N. O., Kravchenko, S. M. 1995. Pochatok osilosti stepovykh skifiv (za materialamy poselennia Lysa Hora). *Arkheolohiia*, 3, s. 85-97.
- Grakov, B. N. 1962. Skifskie pogrebeniia na Nikopolskom kurganном pole. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 115, s. 56-113.
- Hrechko, D. S., Demchuk, Zh., Kriutchenko, O. O., Rzheluska, S. S. Doslidzhennia poselennia ta gruntovoho mohylnyka v ur. Barvinkova Hora u 2018 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodysha 2018*, s. 27-34.
- Dobrovolskyi, A. 1929. Zvit za arkheolohichni doslidy na terytorii Dniprelstanu r. 1927 (okolytsi s. Kichkasu Zaporiz-

koj okruhy) (materialy). In: Yavornytskyi, D. I. (ed.). *Dnipropetrovskiy kraievyy istorychno-arkheolohichniy muzei*. I. Dnipropetrovske, s. 61-160.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1982. *Skifia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Iliukov, L. S. 2002. Karataevskii mogilnik. *Arkheologicheskie zapiski*, 2, s. 168-202.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region)*. Kiev: Naukova dumka.

Kozyr, I. A. 2014. Rytualne pokhovannia 145 z gruntovoho mohylnyka poblyzu m. Svitlovodsk Kirovohradskoi oblasti. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodysha*. Kyiv; Poltava: TsP NANU i UTOPIK, s. 61-64.

Kozlenko, R. A. 2018. Obriady obezvrezhivaniia pogrebennykh v Nizhnem Pobuzhe v antychnyi period. *Trudy IIMK RAN*, 47, s. 174-180.

Korpusova, V. M. 1972. Pro naselennia khory antychnoi Feodosii. *Arkheolohiia*, 6, s. 41-55.

Kruglikova, I. T. 1973. Kamennye iashchiki u der. Rybnoe. In: Munchaev, R. M., Markovin, V. I. (ed.). *Kavkaz i Vostochnaia Evropa v drevnosti*. Moskva: Nauka, s. 162-166.

Lagodovskaia, E. F., Symanovich, E. A. 1973. Skifskii mogilnik u s. Mikhaiovka na Nizhnem Dnepre. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 235-242.

Marchenko, K. K., Zhitnikov, V. G., Kopylov, V. P. 2000. *Elizavetovskoe gorodishche na Donu*. Moskva: IA RAN.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D 1-4. Moskva: Nauka.

Meliukova, A. I. 1975. *Poselenie i mogilnik skifskogo vremeni u s. Nikolaevka*. Moskva: Nauka.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskiy: Moshynskiy.

Mohylov, O. D. 2018a. Skifski pokhovannia z vuzdoiu z Dniprovskoho Pryporizhzhia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 287-315.

Mohylov, O. D. 2018b. Pokhovalnyi obriady Svitlovodskoho mohylnyka. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichniy z'ezd*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 119-120.

Mogilov, A. D. 2019a. Vooruzhenie iz Svetlovodskogo mogilnika. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 102-125.

Mogilov, A. D. 2019b. Zerkala iz Svetlovodskogo mogilnika. *Revista Arheologica*, XV, 1, s. 94-102.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naselennia Stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Ostapenko, M. A. 1995. Skifskie pamiatniki severnoi chasti o. Khortitsa. *Drevnosti Stepnogo Prichernomia i Kryma*, V, s. 53-67.

Ostapenko, M. A. 2001. Pam'iatky osilosti skifskoho chasu na ostrovi Khortytsia. *Arkheolohiia*, 1, s. 51-67.

Ostapenko, M. A. 2007. Skifskie beskurgannye mogilniki Stepnogo Podneprov'ia. In: Maslennikov, A. A., Gavriliuk, N. A. (ed.). *Antychnyi mir i varvary na iuge Rossii*. Moskva; Kiev; Zaporozhe: Dikoe pole, s. 143-179.

Panchenko, K. I. 2014. Pokhovannia 155 Svitlovodskoho mohylnyka na Kirovohradshchyni. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodysha. Zbirnyk materialiv naukovoi konferentsii*. Kyiv; Poltava: Tsentri pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 105-108.

Panchenko, K. I. 2017. Doslidzhennia pam'iatky skifskoho chasu poblyzu s. Zalomy na Kirovohradshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 335-339.

Panchenko, K. I. 2018a. Pokhovannia 82 z gruntovoho mohylnyka bilia s. Zalomy na Kirovohradshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 330-334.

Panchenko, K. 2018b. Gruntoviy mogilnik skifskogo vremeni voze s. Zalomy na Kirovogradshchine. *Revista arheologica*, XIV, 1, s. 44-49.

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhie Srednego Pridneprov'ia v V—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4. Moskva: Nauka.

Pokrovskaya, Ye. F., Kovpanenko, H. T. Mohylnyk bilia sela Kalantaievo. *Arkheolohiia*, XII, s. 129-142.

Popandopulo, Z. Kh. 2011. *Skifskii gruntovyi mogilnik Skelki*. Zaporozhe: Zaporozhskii oblastnoi kraevedcheskii muzei.

Popandopulo, Z. Kh. 2012. Blagoveshchenskii I gruntovyi mogilnik (po materialam issledovaniu A. V. Bodianskogo). *Muzeinnyi visnyk*, 12, s. 63-72.

Prokofev, R. V. 2014. *Raskopki u khutora Dugino v delte Dona v 2009 godu*. Rostov-na-Donu: Altair.

Rudynskiy, M. 1929. Arkheolohichna rozvidka na Dniprelstani. In: Yavornytskyi, D. I. (ed.). *Dnipropetrovskiy kraievyyi istorychno-arkheolohichnyi muzei*. I. Dnipropetrovske, s. 45-60.

Smolichev, P. I. 1931. *Arkheolohichni doslidzhennia terytorii Dniprelstanu v Kichkasi. Cherven—veresen r. 1931*. NA IA NAN Ukrainy, f. 6, spr. 71.

Smolichev, P. 1929. Arkheolohichni rozkopky na tereni Dniprelstanu, v s. Kichkasi, Zaporizkoi okruhy, u veresni—zhovtni r. 1927. In: Yavornytskyi, D. I. (ed.). *Dnipropetrovskiy kraievyyi istorychno-arkheolohichnyi muzei*. I. Dnipropetrovske, s. 161-234.

Terenozhkin, O. I. 1952. Rozvidky i rozkopky v 1949 r. v pivnichnii chastyni Kirovohradskoi oblasti. *Arkheolohiia*, VII, s. 110-135.

Terenozhkin, A. I., Ilinskaia, V. A., Chernenko, E. V., Mozolevskii, B. N. 1973. Skifskie kurgany Nikopolshchiny. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 113-186.

Flerov, V. S. 2000. Razyskaniia po obriadi obezvrezhivaniia pogrebennykh v rannesrednevekovoi Vostochnoi Evrope. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 1, s. 55-74.

Flerov, V. S. 2007. *Postpogrebalye obriady Tsentralnogo Predkavkazia v I v. do n. e. — IV v. n. e. i Vostochnoi Evropy v IV v. do n. e. — XIV v. n. e.* Moskva: Taus.

Tsvek, O. V. Mohylnyk skifskoho i sarmatskoho chasu na Kerchenskomu pivostrovi. *Arkheolohiia*, XXI, s. 199-205.

Evarnitskii, D. I. 1890. *Publichnye lektsii po arkheologii Rossii*. Sankt-Peterburg: I. N. Skorokhodov.

Yavornytskyi, D. I. 1927—1929. *Arkheolohichni doslidy na porohakh Dnipra 1927—1929 rr.* NA IA NAN Ukrainy, f. 18, spr. 59.

Yavornytskyi, D. I. *Korotkyi zvit Naukovo-Arkeolohichnoi ekspedytzii po doslidzhenniu terytorii Dniprelstanu (Dniprozavodbudu y porozhystoi lanky Dnipra) za yii robotu protiahom roku 1930-ho*. NA IA NAN Ukrainy, f. 18, spr. 80.

Yavornytskyi, D. I. 1931. *Korotke zvidomlennia akademika D. I. Yavornitskoho za arkheolohichni pratsi v 1931 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 18, spr. 127.

Yavornytskyi, D. I. 1932. *Zvit pro robotu ekspedytzii po doslidzhenniu terytorii Dniprelstanu i porozhystoi chastyny Dnipra 1932 roku*. NA IA NAN Ukrainy, f. 18, spr. 155.

O. D. Mogylov

ON THE HISTORY OF THE STUDY OF SCYTHIAN SITES AT DNIPRO NADPORIZHZHYA AREA (THE BURIAL GROUND NEAR THE 3rd QUARRY OF DNIPROBUD)

During the period between First and Second World Wars a large-scale archaeological research was carried out in connection with the construction of the Dnieper

Hydroelectric Station (the DniproHES). Large number of ancient sites felt into the area of flooding and destruction. In order to study them the Dniprobud expedition was organized which carried out significant excavations in 1927—1932 under the head of D. I. Yavornytskyi.

Among the excavated sites there was also the necropolis located on the eastern side of the 3rd quarry of the Dniprobud, on the right bank of the modern Zaporizhzhya city, on a high rocky slope of the Old Dnieper. The works took place in September — early October 1931 headed by the Dniprobud expedition member P. I. Smolichev. At the time of the excavation most of the necropolis included more than a dozen stone pavements had been destroyed. Only two burials survived under single-layer stone pavements with a diameter of 5.6—8 m. A menhir-like stone was recorded near grave 1. Single burials of the necropolis were made in catacombs with stone chambers' barriers. Supposedly a child and a warrior were buried. Child's burial was without grave goods. The man was accompanied by the arrowheads and pot.

The necropolis near the 3rd quarry of Dniprobud is a part of the whole system of Scythian necropolises with moundless burials on the Lower Dnieper. The area of such necropolises coincides with the Scythian settlement network. Settlements are often located near such necropolises which gives grounds to connect these burials with the population of such settlements. The topography of the necropolis on the slope above the Dnieper is typical for burial mounds in the Dnieper area. Burials made of stone are also typical for this region. This tradition dates back to the Bronze Age and is also known during the pre-Scythian period. The graves near the 3rd quarry of Dniprobud can be dated to the 4th century BC based on the types of burial structures and grave goods. Moreover, they can be considered to belong to the local ordinary nomadic Scythian population which began to change their way of life to the settled one. However, it preserved typical traditions of nomads' funeral rites. In addition, the implementation of burials under stone pavements may indicate that the new ethnic substrate of the region, formed in Scythian Age, may have included some part of the aboriginal population that lived here since the Bronze Age and pre-Scythian times.

Keywords: Scythian period, cemetery, stone pavements, funeral rite, weaponry, pottery.

Одержано 03.10.2021

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

MOGYLOV Oleksandr D., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2400-2380,

e-mail: mogilovod@gmail.com.